

١١٤٩٢٢

دانشگاه اصفهان

دانشکده‌ی علوم اداری و اقتصاد

گروه اقتصاد

پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی

اثر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی در استانهای ایران

استاد راهنما:

دکتر محسن رنانی

استاد مشاور:

دکتر رزیتا مؤیدفر

پژوهشگر:

حسن دلیری چولابی

اداره خدمات مرکز علمی اصفهان
مجلس شورای اسلامی اصفهان

۱۳۸۸ / ۴ / ۶

بهمن ماه ۱۳۸۷

۱۱۴۹۲۲

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان‌نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده‌ی علوم اداری و اقتصاد

گروه اقتصاد

پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی

آقای حسن دلیری چولابی تحت عنوان

اثر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی در استانهای ایران

در تاریخ ۸۷/۱۱/۲ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه‌ی عالی به تصویب نهایی رسید.

دکتر محسن غلامی رنایی	با مرتبه‌ی علمی استادیار	امضاء	۱- استاد راهنمای پایان‌نامه
دکتر رزیتا مویدفر	با مرتبه‌ی علمی استادیار	امضاء	۲- استاد مشاور پایان‌نامه
دکتر نعمت‌الله اکبری	با مرتبه‌ی علمی دانشیار	امضاء	۳- استاد داور داخل گروه
دکتر علی ربانی	با مرتبه‌ی علمی استادیار	امضاء	۴- استاد داور خارج از گروه

با سپاس

سپاس خداوندی را سزاست که اولین سخن خود با آخرین فرستاده اش را، با امر به خواندن آغاز کرد. اکنون که به لطف بی پایان خداوند این مرحله از تحصیل خویش را به پایان رسانده ام، صمیمانه ترین قدردانی هایم را تقدیم به تمام کسانی دارم که در این راه مرا یاری کردند.

با نهایت احترام خود را مدیون اساتید بزرگواری می دانم که مرا در پویش راهی نو در ماورای نادانسته هایم یاری نمودند. بدینوسیله از زحمات جناب آقای دکتر محسن رنانی که در مراحل تحصیلم در این مقطع افتخار شاگردی ایشان را داشتم، و ایشان نیز هر لحظه با سعه صدر یاریم کردند، تقدیر و تشکر می نمایم. از سرکار خانم دکتر رزیتا مویدفر، استاد مشاور، که با پیشنهادهای خویش در انجام این پایان نامه مرا یاری رساندند، تشکر می کنم. همچنین از جناب آقای دکتر نعمت الله اکبری نیز به دلیل کمک های بی دریغی که نسبت به این حقیر داشتند تشکر می کنم. نا گفته نماند که تمام معلومات ناچیزم را مدیون اساتیدی هستم که در طی سالهای تحصیل افتخار شاگردیشان را داشته ام، بنابراین بر خود واجب می دانم که از تمامی اساتیدی که تا به این لحظه در محضرشان بودم نیز کمال تشکر را داشته باشم. از کارکنان دلسوز گروه اقتصاد دانشگاه اصفهان به ویژه سرکار خانم رجایی نیز برای تمام تلاشهای شان، تشکر می نمایم. از آنجا که این تحقیق نیاز به گستره وسیعی از آمار و اطلاعات خام اقتصادی داشت، به هیچ وجه نمی توانست بدون مساعدت و همکاری صمیمانه مسئولین سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان گیلان انجام شود. بدینوسیله بر خود لازم می دانم که از مسئولین این سازمان و به ویژه کارمندان بخش کتابخانه آن کمال تشکر را داشته باشم. در پایان از تمامی عزیزانی که امکان ذکر اسامی شان در این مقوله وجود نداشت و دوستانه دستانم را فشردند، متشکرم.

حسن دلیری چولابی - بهمن ۱۳۸۷

منت خدای راعزوجل که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت، هر نفسی که فرومی رود مد
حیات است و چون برمی آید دم شرح ذات. پس در هر نفسی دو نعمت است و بر هر نعمتی شکر واجب.

کز عده شکرش بدر آید

از دست و زبان که بر آید

در باغ بی برگی زادم و در ثروت فقر غنی گشتم و از چشمه ایمان سیراب شدم و در هوای دوست داشتن دم زدم و در آرزوی
آزادی سربرداشتم و در بالای غرور قامت گشیدم، از دانش طعامم دادند و از مهر نواز شدم کردند، تا شخصیت و نیم شود و راه رفتم،
و خیر حیاتم شود و کارماندم و زیبایی عشقم شود و بهانه زنی شدم و این لحظه لحظه شیرین را بدیون این دو مهربانم: پدر و مادرم

از این رو، این تحفه را تقدیم به پدر و مادر عزیزم خواهم کرد که لحظه لحظه حیاتم را بدیون آنانم.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات تحقیق

۲	۱-۱. بیان مسئله
۸	۲-۱. اهداف تحقیق
۸	۳-۱. اهمیت و ارزش تحقیق
۹	۴-۱. کاربرد نتایج تحقیق
۱۰	۵-۱. فرضیه‌های تحقیق
۱۰	۶-۱. روش تحقیق
۱۲	۱-۶-۱. نوع مطالعه و روش بررسی فرضیه‌ها
۱۲	۲-۶-۱. جامعه آماری
۱۲	۳-۶-۱. ابزار گردآوری داده‌ها
۱۳	۴-۶-۱. ابزار تجزیه و تحلیل
۱۳	۷-۱. واژگان کلیدی
۱۴	۱-۷-۱. سرمایه انسانی:
۱۴	۲-۷-۱. سرمایه اجتماعی:
۱۴	۳-۷-۱. اعتماد:
۱۴	۴-۷-۱. هنجار:
۱۵	۵-۷-۱. مشارکت:
۱۵	۶-۷-۱. گروه‌های اجتماعی:
۱۵	۷-۷-۱. کنش اجتماعی:

فصل دوم: ادبیات سرمایه اجتماعی

۱۸	۱-۲. تکوین تاریخی مفهوم سرمایه اجتماعی
۲۰	۱-۱-۲. پیر بوردیو
۲۴	۲-۱-۲. گلن لوری

۲۶.....	۳-۱-۲. جیمز کلنن.....
۲۹.....	۴-۱-۲. رابرت پاتنام.....
۳۴.....	۲-۲. مفهوم سرمایه اجتماعی.....
۳۷.....	۱-۲-۲. بررسی خصوصیات سرمایه اجتماعی در برابر سایر سرمایه‌ها.....
۴۱.....	۲-۲-۲. چرا سرمایه اجتماعی، سرمایه است؟.....
۵۳.....	۳-۲-۲. چرا سرمایه اجتماعی، اجتماعی است؟.....
۵۴.....	۴-۲-۲. تعریف سرمایه اجتماعی.....
۵۵.....	۵-۲-۲. شاخص های سرمایه اجتماعی.....
۵۸.....	۳-۲. گونه‌های سرمایه اجتماعی.....
۶۱.....	۱-۳-۲. سرمایه اجتماعی آوندی (سرمایه اجتماعی در سطح خرد).....
۶۲.....	۲-۳-۲. سرمایه اجتماعی هموندی (سرمایه اجتماعی در سطح میانه).....
۶۳.....	۳-۳-۲. سرمایه اجتماعی پیوندی (سرمایه اجتماعی در سطح کلان).....
۶۴.....	۴-۳-۲. تبیین روابط بین سطوح سرمایه اجتماعی.....
۶۸.....	۴-۲. سرمایه اجتماعی و عملکرد اقتصادی.....
۶۹.....	۱-۴-۲. دیدگاه اجتماع‌گرایی.....
۷۱.....	۲-۴-۲. دیدگاه شبکه‌ای.....
۷۵.....	۳-۴-۲. دیدگاه نهادی.....
۷۷.....	۴-۴-۲. دیدگاه همیاری.....
۸۱.....	۵-۲. جمع‌بندی فصل.....

فصل سوم: پیشینه تحقیق

۸۴.....	۱-۳. پیشینه مطالعات سرمایه اجتماعی.....
۸۴.....	۱-۱-۳. مطالعات نظری سرمایه اجتماعی.....
۹۵.....	۲-۱-۳. تحلیل پیامدهای سرمایه اجتماعی.....
۱۱۲.....	۲-۳. جمع‌بندی فصل.....

فصل چهارم: مبانی نظری تحقیق

۱-۴	۱۱۴	..... سرمایه اجتماعی و تابع تولید
۱-۱-۴	۱۱۴	..... هزینه مبادله
۲-۱-۴	۱۱۵	..... رابطه بین هزینه مبادله و سرمایه اجتماعی
۳-۱-۴	۱۱۸	..... سرمایه اجتماعی به عنوان نهاده تولید
۴-۱-۴	۱۲۹	..... جمع‌بندی مبانی نظری به روش هندسی
۲-۴	۱۳۰	..... معرفی توابع تولید
۱-۲-۴	۱۳۱	..... تابع کاب داگلاس
۲-۲-۴	۱۳۲	..... تابع ترانس دنرال
۳-۲-۴	۱۳۳	..... تابع دبرتین
۳-۴	۱۳۵	..... مدل مورد نظر در این مطالعه
۱-۳-۴	۱۳۸	..... داده‌های آماری مورد استفاده
۴-۴	۱۳۹	..... داده‌های تابلویی
۱-۴-۴	۱۴۰	..... مزایای استفاده از داده‌های تابلویی
۲-۴-۴	۱۴۳	..... محدودیت‌های استفاده از داده‌های تابلویی
۳-۴-۴	۱۴۴	..... روش تخمین داده‌های تابلویی
۴-۴-۴	۱۴۶	..... انواع روشهای داده‌های تابلویی
۵-۴-۴	۱۴۸	..... آزمون F لیمر
۶-۴-۴	۱۵۰	..... آزمون هاسمن
۵-۴	۱۵۱	..... جمع‌بندی فصل

فصل پنجم: برآورد و تجزیه و تحلیل مدل

۱-۵	۱۵۴	..... تخمین مدل رشد
۲-۵	۱۵۷	..... تخمین تابع تولید
۳-۵	۱۶۳	..... جمع‌بندی فصل

فصل ششم: نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۱-۶. خلاصه تحقیق.....	۱۶۶
۲-۶. نتیجه‌گیری.....	۱۶۶
۳-۶. پیشنهادها.....	۱۶۸
۴-۶. پیشنهاد برای مطالعات آتی.....	۱۷۱
پیوست‌ها و نتایج تخمین.....	۱۷۳
واژه نامه.....	۱۹۵
منابع و ماخذ.....	ب

فهرست جداول

عنوان	صفحه
جدول ۱-۲: تمایز بین سرمایه اجتماعی و سرمایه انسانی.....	۳۷
جدول ۱-۵: نتایج حاصل از تخمین مدل رشد.....	۱۳۳
جدول ۲-۵: نتایج حاصل از تخمین معادلات (۵-۶) و (۵-۷).....	۱۳۷
جدول ۳-۵: نتایج حاصل از تخمین تابع تولید.....	۱۳۸

فهرست اشکال

عنوان	صفحه
شکل ۱-۲: فرایند شکل گیری سرمایه اجتماعی به وسیله کنش ها.....	۳۳
شکل ۲-۲: رابطه بین سرمایه اجتماعی و سرمایه انسانی.....	۳۵
شکل ۳-۲: قابلیت تبدیل در سرمایه اجتماعی.....	۴۲
شکل ۴-۲: فرایند زایش سرمایه جدید از سرمایه اجتماعی موجود.....	۴۶
شکل ۵-۲: مدل SCAT در تقسیم بندی سرمایه اجتماعی.....	۵۰
شکل ۶-۲: رابطه بین سطوح سرمایه اجتماعی.....	۵۵
شکل ۷-۲: ارتباط بین سطوح سه گانه سرمایه اجتماعی.....	۵۶
شکل ۸-۲: سرمایه اجتماعی و گذار فقر.....	۶۲
شکل ۹-۲: رابطه بین نقش دولت و سرمایه اجتماعی.....	۶۷
شکل ۱-۳: مدل تحلیلی پاتنام در ایتالیا.....	۷۴
شکل ۲-۳: منابع تشکیل سرمایه اجتماعی.....	۷۵
شکل ۳-۳: تقسیم بندی سرمایه های سازمانی.....	۹۱
شکل ۱-۴: رابطه بین هزینه مبادله و سرمایه اجتماعی.....	۱۰۱
شکل ۲-۴: رابطه بین هزینه مبادله و عامل تسهیل گر.....	۱۰۳
شکل ۳-۴: رابطه بین سرمایه اجتماعی و عامل تسهیل گر.....	۱۰۷
شکل ۴-۴: رابطه بین سرمایه اجتماعی خرد و کلان.....	۱۱۰
شکل ۵-۴: اثر تغییرات سرمایه اجتماعی بر تولید بنگاهها.....	۱۱۲
شکل ۱-۵: نمایش مراحل سه گانه تولید به وسیله توابع تولید.....	۱۳۴
شکل ۲-۵: نمایش مراحل سه گانه تولید به وسیله توابع هزینه.....	۱۳۵
شکل ۳-۵: رابطه بین متوسط هزینه های بلند مدت و ضریب تابع.....	۱۴۱

چکیده

توجه به قواعد رفتاری افراد، و سعی در بهبود عملکرد رفتارهای دوطرفه، از دیر باز در جوامع مختلف وجود داشته است. قواعد رفتاری که باعث کنش های متقابل مبتنی بر اعتماد دوطرفه بین افراد می شود و بر پایه همین اعتماد است که، روحیه فعالیت های جمعی تقویت شده و حس همبستگی بین جوامع قوت می گیرد. این دسته از رفتارها را برای اولین بار هانی فان در سال ۱۹۱۶ به عنوان سرمایه اجتماعی معرفی کرد. پس از این سال بود که کم کم این مفهوم توانست جای خود را در بین رشته های مختلف انسانی، از جمله علوم اجتماعی، علوم سیاسی و اقتصاد باز کند.

ورود این مفهوم در علم اقتصاد، باعث شد که بسیاری از اقتصاددانان به سعی در استفاده از سرمایه اجتماعی برای کمک به تبیین و پیش بینی بهتر و دقیق تر متغیرهای اقتصادی کردند. در این دسته از مطالعات، بررسی کیفیت و کمیت اثر گذاری سرمایه اجتماعی روی تولید کل و رشد اقتصادی جوامع، برای اقتصاددانان از اهمیت ویژه ای برخوردار بود. اما برای ورود و استفاده از این مفهوم در بین اقتصاددانان همواره شبهه و دودستگی جود داشته است. تا جایی که عده ای از آنان استفاده از یک مفهوم کیفی واجتماعی را، در کنار متغیرهای کمی اقتصادی، امری نادرست و اشتباه می پنداشتند. در همین راستا، این پژوهش سعی داشته که در مورد پاره ای از شبهات موجود، بحث کرده و در حدتوان، کمک به رفع آن نماید. به همین منظور در این پژوهش ابتدا با بیان روند مفهوم سازی سرمایه اجتماعی، از ابتدای مطالعات تا کنون پرداختیم و مفهوم این واژه را کامل روشن کردیم. پس از آنکه مفهوم سرمایه اجتماعی روشن شد، به بررسی تفاوت این مفهوم با سایر مفاهیم نزدیک، از قبیل سرمایه انسانی پرداختیم. به طوری می توان گفت که سرمایه اجتماعی مفهوم جدید و جدا از سایر مفاهیمی است که تاکنون وارد اقتصاد شده است. اما یکی از مهمترین انتقادات اقتصاددانان، استفاده از واژه سرمایه- به عنوان مفهومی صرفاً اقتصادی- در سرمایه اجتماعی بود. آنان اعتقاد داشتند که سرمایه در این واژه تنها یک مفهوم استعاری است و سرمایه اجتماعی به هیچ وجه نمی تواند به عنوان سرمایه از بعد اقتصادی باشد. اما، در این پژوهش با ذکر دلایل متعدد نشان دادیم، که سرمایه اجتماعی، بسیاری از ویژگی های بارز سرمایه، از دید اقتصاد را دارا است. بدین ترتیب در این قسمت نتیجه گرفته شده که سرمایه اجتماعی می تواند به عنوان یک سرمایه از دید اقتصادی تلقی شود. اما صرف سرمایه بودن در یک مفهوم، نمی تواند دلیل بر اثر گذاری آن بر تولید و رشد اقتصادی باشد. به همین منظور، در این مطالعه با استفاده از مبانی اقتصاد خرد و مفهوم هزینه مبادله به تبیین مدل جدیدی برای نشان دادن چگونگی اثر گذاری سرمایه اجتماعی بر تولید پرداخته ایم. به گونه ای که توانستیم نشان دهیم سرمایه اجتماعی می تواند همچون دیگر عوامل تولید اقتصادی - همچون سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی - بر روی تولید اثر گذاشته و از این طریق به عنوان یک متغیر اقتصادی، می تواند بر روی رشد نیز اثر گذار باشد.

بعد از تبیین چارچوب نظری و تبیین روند ورود سرمایه اجتماعی به تابع تولید، به آزمون تجربی یافته های نظری، در ایران پرداختیم. برای این کار با استفاده از داده های تابلویی در دوره ۱۳۸۴-۱۳۷۹ در بین ۲۸ استان ایران به بررسی و تخمین دو مدل پرداختیم. اول، تخمین مدل رشد اقتصادی: با تخمین این مدل توانستیم نشان دهیم که کشش تولیدی سرمایه اجتماعی - همچون سرمایه انسانی و سرمایه فیزیکی - مقداری مثبت و کوچکتر از یک بوده است. بدین ترتیب اقتصاد در مرحله دوم تولیدی قرار داشته است. دومین معادله مورد بررسی، مربوط به تخمین تابع تولید اقتصاد بود. با تخمین این تابع نیز نشان داده شد که سرمایه اجتماعی - همچون سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی - دارای اثر مثبت و

معنی داری روی تولید بوده است. با استفاده از این تابع همچنین نشان دادیم که بازدهی صعودی نسبت به مقیاس تولید در اقتصاد برقرار بوده است. ترکیب نتایج حاصل از تخمین مدل رشد و تابع تولید بر این ادعا صحت گذاشت سرمایه اجتماعی می تواند اثر مثبتی بر روی تولید نهایی سرمایه انسانی و سرمایه فیزیکی داشته باشد.

واژگان کلیدی: سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی، هنجار، اعتماد، کنش اجتماعی، گره اجتماعی

فصل اول: کلیات تحقیق

مقدمه

مفهوم «سرمایه اجتماعی»^۱ مفهومی جدید در علم اقتصاد و در عین حال دارای ریشه‌های کهن در سایر علوم اجتماعی از جمله جامعه‌شناسی و روانشناسی است. این مفهوم که به تازگی در ادبیات اقتصاد و توسعه اقتصادی وارد شده است، مفهومی پیچیده، چند وجهی و بین رشته‌ای است. همین ویژگی باعث شده است که برداشت‌های مختلفی از سرمایه اجتماعی چه در مفهوم و چه در ارزیابی عملکرد، صورت گیرد.

اصولاً اعتقاد بر این است که محیط و شرایط اجتماعی به کنش‌های اشخاص شکل می‌دهند، سمت و سوی آنها را عوض می‌کنند و آنها را مقید به محدودیت‌های برخاسته از شرایط اجتماعی می‌کنند. هنجارهای اعتماد بین اشخاص، شبکه‌های اجتماعی و سازمان اجتماعی نه فقط بر کارکرد جامعه بلکه بر کارکرد اقتصاد نیز تاثیر می‌گذارد. اندیشه اصلی سرمایه اجتماعی این است که شبکه‌های اجتماعی مردم را به همکاری و اعتمادپذیری بیشتری در برخوردهایشان تشویق کند و آنان را از شرایط انفرادی‌شان بیرون آورد. سرمایه اجتماعی هسته تجربی واقعی یا جوهر آن چیزی است که جامعه مدنی نام گرفته است. بدین ترتیب این مفهوم اجتماعی، به سرعت به عنوان شاه‌کلید مشکلات اقتصادی جوامع در حال توسعه، در بین اندیشمندان مطرح شد و جوانب مختلف آن مورد کنکاش و پژوهش قرار گرفت.

۱-۱. بیان مسئله

تا پیش از دهه ۱۹۵۰ همواره اندیشمندان اقتصادی عامل نیروی کار را به صورت همگن در نظر می‌گرفتند و این واقعیت که افراد ممکن است از توانایی‌های مختلفی برخوردار باشند در تحلیل‌های اقتصادی جایگاهی نداشت. اما پس از آن که مدل‌های مرسوم رشد نتوانست تمامی جنبه‌های رشد اقتصادی را تبیین کند، دیدگاه‌ها متوجه نقش «سرمایه انسانی»^۱ در اقتصاد شد. در این راستا سرمایه انسانی به عنوان عاملی تلقی شد که نقش اصلی را در تبیین «رشد توضیح داده نشده» در اقتصاد، دارد. شولتز^۲ - پدر نظریه سرمایه انسانی - معتقد بود که نقش بهبود کیفیت نیروی کار که از طریق سرمایه‌گذاری در سرمایه انسانی حاصل می‌شود، به عنوان یکی از عوامل تعیین‌کننده رشد در تحلیل‌های سنتی عوامل موثر بر رشد اقتصادی فراموش شده است (شولتز، ۱۹۶۱). سرمایه انسانی شامل آموزشها، تخصص‌ها، مهارتها و به‌طور کلی کیفیت نیروی کار می‌باشد. اما مطالعات تجربی به نتیجه یکسانی راجع به نقش سرمایه انسانی نرسیدند. سئوالی که مطرح شد این بود که چرا علی‌رغم این که امکان دستیابی به پیشرفت تکنولوژی برای همه کشورها وجود دارد و اغلب کشورها نیز از نیروی کار تحصیل‌کرده برخوردارند، باز رشد اقتصادی متناسب در همه کشورها شکل نمی‌گیرد. در طی همین مطالعات، تقریباً پس از فروپاشی بلوک شرق و در آغاز دهه ۹۰ میلادی بود که اقتصاددانان متوجه شدند، برخی جوامع یا کشورها وجود دارند که به سرعت به سوی مرزهای توسعه‌یافتگی در حرکتند، در حالی که سرمایه مادی درخوری دارند و نه سرمایه انسانی آنها بسیار گسترده و انباشته است (برهان یزدان، ۱۳۸۳). در این زمان بود که پژوهشگران متوجه سرمایه دیگری به نام سرمایه اجتماعی شدند. البته عنوان سرمایه اجتماعی را نخستین بار جامعه‌شناسی به نام لیدا جی. هانیفان^۳ در سال ۱۹۱۶ مطرح کرده بود، وی که مسئولیت نظارت بر مدارس منطقه‌ای را در ایالت ویرجینای آمریکا به عهده داشت، در نوشته‌هایش با استمداد از مفهوم سرمایه اجتماعی، بر اهمیت توسعه جامعه برای موفقیت مدارس تاکید داشت. البته در مقاله هانیفان، بیشتر، ابعاد انسانی و تربیتی سرمایه اجتماعی مد نظر بود (موسوی، ۱۳۸۶). پس از او نیز سرمایه اجتماعی به یکی از محورهای مهم مطالعاتی جامعه‌شناسان تبدیل شد. اما این بحث تا اوایل دهه ۹۰ در حوزه جامعه‌شناسی محدود ماند. از این زمان بود که به یکباره توجه اقتصاددانان به سوی سرمایه اجتماعی و کارکردهای اقتصادی آن جلب شد، بدین ترتیب اقتصاددانان بر موضوع سرمایه اجتماعی متمرکز شدند و ارزش

1. Human Capital

2. Schultz, T.W.

3. Lyda Judson Hanifan

آنرا تا جایی بالا بردند که برخی آن را موتور رشد اقتصادی انگاشتند. آنان به این نتیجه رسیدند که اگر در جامعه‌ای سرمایه اجتماعی گسترش یابد و انباشت آن به حد کافی برسد، سرمایه انسانی و سرمایه اقتصادی، از مناطق دیگر به آن جامعه سرازیر می‌شوند (رنانی، ۱۳۸۵).

اما برای روشن شدن مفهوم سرمایه اجتماعی باید تعریف مشخصی از آن ارائه شود ولی، به دلیل کیفی و غیر ملموس بودن مفهوم سرمایه اجتماعی، تعاریف گوناگونی از این واژه در سالیان گذشته ارائه شده است که اکثر آنان خط سیر واحدی را دنبال می‌کنند. به طور ساده ایده محوری سرمایه اجتماعی را می‌توان در واژه «روابط» خلاصه کرد. اعضای جامعه با برقراری تماس با یکدیگر و پایدار ساختن آنها قادر به همکاری با هم می‌شوند و به این طریق چیزهایی را کسب می‌کنند که به تنهایی قادر به کسب آنها نبوده، و یا با دشواری بسیار، موفق به کسب آنها می‌شوند. انسانها از طریق مجموعه‌ای از شبکه‌ها به هم، متصل می‌شوند و تمایل دارند که ارزشهای مشترکی با سایر اعضای این شبکه داشته باشند با گسترش شبکه‌ها آنها نوعی دارایی را تشکیل می‌دهند که می‌توان آنرا به عنوان نوعی سرمایه مورد ملاحظه قرار داد. این سرمایه، همان قدر که در زمینه اولیه خود مفید است، می‌تواند در سایر زمینه‌ها نیز مفید باشد. با توجه به مفهوم ذکر شده، بدیهی است که هر چه افراد بیشتری را بشناسید و هر چه دید مشترک بیشتری با آنها داشته باشید، شما سرمایه اجتماعی غنی‌تری خواهید داشت (فیلد^۱، ۱۳۸۶). پاتنام سرمایه اجتماعی را به عنوان اعتماد، هنجارها و شبکه‌های پیوند معرفی می‌کند که همکاری کنش‌گران برای نیل به سود متقابل را تسهیل می‌کند. نتیجه این همکاری، انواع متفاوتی از کنش‌های جمعی می‌باشد (وینتر^۲، ۲۰۰۰). از دیدگاه کلمن، مفهوم سرمایه اجتماعی نشان‌دهنده آن است که چگونه ساختار اجتماعی یک گروه می‌تواند به عنوان منبعی برای افراد آن گروه عمل نماید. شاخص‌های پیشنهادی کلمن برای اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی عبارتند از ۱- تعهدات ایجاد شده ۲- دسترسی به اطلاعات ۳- استقرار در مکان هنجارهای اجتماعی ۴- کسب اقتدار ۵- کسب هویت سازمانی (کلمن^۳، ۱۳۷۷). از نظر کلمن سرمایه اجتماعی در نهایت برای افراد سرمایه انسانی به همراه می‌آورد (وینتر، ۲۰۰۰). به دیگر سخن سرمایه اجتماعی عبارت است از ارزش آن جنبه از ساختار اجتماعی که به عنوان منبعی در اختیار اعضا قرار می‌گیرد تا بتوانند به اهداف خود دست یابند. سرمایه اجتماعی مجموعه نهادها، قوانین، روش‌ها، عادات اجتماعی و سنت‌ها و قواعد رفتاری غیر رسمی جامعه است که مناسبات اجتماعی بین مردم یک جامعه را شکل می‌دهد (رنانی، ۱۳۸۱). به بیان کلی

---

1. Field, J.
2. Winter, M.
3. Coleman, J. S.

ادواردز^۱ (۲۰۰۴)، عقیده دارد که، سرمایه اجتماعی به ارزشها و هنجارهایی مربوط است که از پیوندها و روابط متقابل گروهی اجتماعی تفاهم شده مردم نشأت گرفته و به نوبه خود پدیدآورنده آن پیوندها و روابط نیز محسوب می‌شود (پیران و همکاران، ۱۳۸۵).

بدین ترتیب، از زمانی که سرمایه اجتماعی وارد اقتصاد شد، اندیشمندان اقتصادی سعی داشتند تا با وارد کردن این سرمایه به تابع تولید، چگونگی اثرگذاری سرمایه اجتماعی را بر اقتصاد توضیح دهند. از مهمترین تلاشهای صورت گرفته برای این هدف، توسط فرانکوئیس^۲ (۲۰۰۲) انجام شد. وی با نظریات اقتصاد خرد و تاکید روی نقش کارآفرینان روی اقتصاد، مبادرت به وارد کردن سرمایه اجتماعی به تابع تولید کرده است.^۳ به عنوان شرح مختصری برای چگونگی اثرگذاری سرمایه اجتماعی بر تولید باید گفت که: بر پایه تابع تولید نئوکلاسیکی، معمولاً مقدار تولید تابعی از سرمایه و نیروی کار است. فرض ضمنی نظریه نئوکلاسیکی این است که هزینه‌های مبادله وجود ندارد یا ناچیز است. در چنین فضایی هر مدیری با ترکیب عوامل تولید (کار و سرمایه) کالای مورد نظر خود را تولید می‌کند. این نگرش شدیداً وابسته به پیش فرضهای خاص خود است که طبق آن دولتی وجود دارد که چارچوبهای حقوقی و قانونی مشخصی را برای فعالیتهای اقتصادی تعریف کرده است و از آن حفاظت می‌کند. در این دیدگاه سرمایه‌های تولیدی عمدتاً شامل سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی است. اما نکته مهم این است که بنگاه تولیدی برای تولید محصول خود علاوه بر این که به ترکیب عوامل تولید می‌پردازد با واقعیت دیگری نیز مواجه است. امروزه یک بنگاه تولیدی مجموعه‌ای از قراردادهاست (قرارداد با کارگران، قرار داد با تهیه کننده مواد اولیه، قرار داد با خریداران محصولات و ...). هر چند گاهی ممکن است یک معامله بین طرفین فقط یکبار صورت بگیرد، ولی معمولاً طبق این گونه قراردادها، مبادلات تکرار خواهند شد. نکته مهم این است که این قراردادها در بسیاری از موارد حالت رسمی و قانونی ندارد و بنابراین فاقد پشتوانه بیرونی (قدرت اعمال قانون توسط دولت) برای تضمین مفاد آنها و رعایت حقوق طرفین می‌باشند. در این موارد، آنچه که نقش اساسی در شکل‌گیری، پایداری و تداوم این گونه قراردادها بازی می‌کند، مجموعه‌ای از قواعد اخلاقی و عادات رفتاری غیر رسمی و مثبتی است که طرفین مبادله به آن ملتزم می‌باشند و در واقع همین التزام، انگیزه شکل‌گیری و پایداری و تداوم قراردادها را فراهم می‌آورد. این التزام به مجموعه هنجارهای رفتاری - که محصول آن، شکل‌گیری اعتماد، همکاری و همیاری در جامعه است - را سرمایه اجتماعی می‌خوانند. در واقع سرمایه اجتماعی

1. Edwards, A.

2. François, P.

۳. مویدر در پایان نامه دکترای اقتصاد خود در سال ۱۳۸۵ با بسط مدل فرانکوئیس چگونگی ورود سرمایه اجتماعی به تابع تولید را تشریح کرده است.

را می‌توان به عنوان مجموعه معینی از هنجارها یا ارزشهای غیر رسمی تعریف کرد که اعضای گروه از طریق پایبندی به آن، به همکاری و تعاون می‌پردازد (فوکویاما^۱، ۱۹۹۷). بنابراین می‌توان تولید کل یک جامعه را حاصل انباشت و تعامل سه گونه سرمایه دانست. نخست سرمایه فیزیکی که از طریق بهبود در کیفیت ابزارها و ماشین آلات، بهره‌وری نیروی کار را افزایش می‌دهد و از این طریق رفاه را بهبود می‌بخشد، دوم سرمایه انسانی که به شکل مهارتها، آموزش و تعلیم و کارآموزی تحقق می‌یابد - از نظر بکر^۲ (۱۹۶۴) سرمایه انسانی یکی از اجزاء مهم بهره‌وری است. حتی چگونگی و مهارت در فناوری کسب و کار نیز جنبه دیگری از سرمایه انسانی است (رومر^۳، ۱۹۹۰). - و سوم، سرمایه اجتماعی که با تسهیل، تسریع و کم هزینه ساختن مبادله‌های اقتصادی موجب رشد اقتصادی می‌شوند. روابط بین افراد، هنجارها و سنت‌ها به هماهنگی و سهولت همکاری کمک می‌کند که خود موجب افزایش بهره‌وری می‌شود. کلمن (۱۹۹۰)، و نیز پاتنام^۴ (۱۹۹۳)، لئوناردی و نانٹی^۵ (۱۹۹۳) اشاره می‌کنند که ساختار اجتماعی یکی از عوامل مهم در ارتقای بهره‌وری فعالیت‌های اقتصادی است.

در پی کارکردهای زیاد سرمایه اجتماعی در رشته‌های مختلف در علوم انسانی، در دهه های اخیر مبحث سرمایه اجتماعی، به یکی از مهمترین مباحث دانشمندان رشته‌های مختلف تبدیل شده است. برای بیان اهمیت روز افزون سرمایه اجتماعی در بین اندیشمندان جهان، کافی است به تعداد مقالات علمی که سرمایه اجتماعی را به عنوان واژه کلیدی خود برگزیده بودند توجه کنیم. تعداد این مقالات قبل از سال ۱۹۸۱ تنها ۲۰ عنوان بود. اما بین سالهای ۱۹۹۱ تا ۱۹۹۵ به ۱۰۹ عنوان و بین سالهای ۱۹۹۶ تا مارس ۱۹۹۹ به ۱۰۰۳ عنوان افزایش یافت (هارپر^۶، ۲۰۰۱).

لذا بنا بر اهمیت سرمایه اجتماعی در علوم اجتماعی و به خصوص اقتصاد، در این پژوهش به دنبال بررسی میزان اثرگذاری سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی در ایران خواهیم بود. ابتدا با بهره‌گیری از مبانی اقتصاد خرد و مفهوم هزینه مبادله، چارچوب نظری لازم، برای ورود سرمایه اجتماعی به تابع تولید را فراهم کردیم و سپس برای حصول اهداف تحقیقی، از تابع دبرتین^۷ به عنوان تابع تولید اقتصاد استفاده شد. تابع مورد استفاده، به ما امکان داد تا میزان اثرگذاری سه سرمایه (اجتماعی، انسانی، فیزیکی) بر رشد اقتصادی را با یکدیگر مقایسه کنیم.

-
1. Fukuyama, F.
  2. Baker. Wayne .e.
  3. Romer, P. M.
  4. Putnam, R.
  5. Leonardi & Nanty
  6. Harper. R.
  7. Debertin Function

لازم به ذکر است جامعه آماری در این تحقیق آحاد مردم ایران بوده و دوره مورد مطالعه، دوران پس از جنگ تحمیلی در ایران است. دلیل انتخاب دوران پس از جنگ تحمیلی این بود که، هنجارها و ساختارهای شبکه‌های اجتماعی به عنوان اصلی‌ترین عوامل تعیین کننده تحولات سرمایه اجتماعی، در دوره‌هایی که یک جامعه مواجه با پدیده‌های اجتماعی مانند انقلاب‌های اجتماعی و یا جنگ‌های خارجی و داخلی باشد، دارای تفاوت‌های ساختاری است، به نحوی که بررسی روند زمانی تغییرات سرمایه اجتماعی در هر یک از دوره‌های مذکور، نیازمند بررسی آنها در چارچوب‌های نظری متفاوتی - به لحاظ وضعیت هنجارها و شبکه‌های اجتماعی - است. از آنجا که بررسی تحولات سرمایه اجتماعی بدون در نظر گرفتن چنین تفاوت‌های ساختاری همراه با خطا خواهد بود، به همین دلیل در این مطالعه دوره مورد نظر را، دوره پس از جنگ تحمیلی در نظر گرفتیم. با توجه به دلایل ذکر شده و محدودیت در آمارهای موجود، دوره ۱۳۷۹-۱۳۸۴ برای این تحقیق در نظر گرفته شد. روش تحقیق در پژوهش حاضر نیز، استفاده از داده‌های تابلویی (پانل دیتا)^۱ برای دستیابی به اهداف تحقیق خواهد بود. که با تصریح مدل اقتصاد سنجی برای تابع تولید کل اقتصاد و با بهره‌گیری از بسته نرم افزاری Stata به این اهداف خواهیم رسید.

۲-۱. اهداف تحقیق

در این تحقیق ما به دنبال دسترسی به یک هدف اصلی بودیم، که به صورت زیر طرح‌ریزی شده است:

۱. برآورد تاثیر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی در استانهای ایران

به دنبال هدف اصلی ذکر شده در قسمت بالا، اهداف فرعی زیر نیز قابل حصول است:

۱. برآورد تاثیر سرمایه انسانی بر رشد اقتصادی در استانهای ایران

۲. برآورد تاثیر سرمایه فیزیکی بر رشد اقتصادی در استانهای ایران

۳-۱. اهمیت و ارزش تحقیق

با گذشت سه دهه از انقلاب اسلامی و ایجاد تحولات ساختاری در اقتصاد ایران و با تجربه برنامه‌های اول، دوم و سوم توسعه اقتصادی-اجتماعی-فرهنگی در کشور، انتظار اغلب افراد و به ویژه اندیشمندان در حوزه‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بر این بود که طی این دوران کشور پله‌های ترقی را در زمینه‌های مختلف پیموده و

به اهداف برنامه‌های توسعه، جامعه عمل‌پوشاند. ولی آنچه تا امروز مشاهده شد، این بود که علی‌رغم تاکید برنامه‌های اقتصادی بر رشد پایدار بخش‌های اقتصادی در ایران، تا کنون نتوانسته‌ایم به رشد چشمگیر و پایدار در کشور برسیم. بنابراین پیش از هر گونه بازنگری در سیاست‌ها باید به ریشه‌یابی این عدم موفقیت‌ها پرداخت. در غیر این صورت مجدداً هزینه‌های دیگری - ناشی از شکست احتمالی سیاست‌های جدید - به کشور تحمیل خواهد شد. به نظر می‌رسد حداقل بخشی از مساله را بتوان با ورود سرمایه اجتماعی به تحلیل اقتصاد ایران توضیح داد. بدین معنا که با درک صحیحی از این مفهوم و بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران بتوان از دریچه جدیدی به مساله برنامه‌ریزی و توسعه اقتصادی پرداخت. از آنجا که تقویت سرمایه اجتماعی در جامعه، موجب ایجاد و استحکام پیوندهای مرئی و نامرئی اجتماعی شده و حس مشارکت و اعتماد اجتماعی را در جامعه افزایش می‌دهد، می‌توان آن را یکی از مولفه‌های اساسی بهبود کارکردهای اقتصادی - اجتماعی جامعه ایران - بخصوص از منظر کاهش «هزینه مبادله»^۱ - دانست. در واقع به نظر می‌رسد کاهش تدریجی سرمایه اجتماعی در سالهای پس از جنگ تحمیلی یکی از عوامل ناکارایی سیاست‌های اقتصادی در ایران بوده است.

بنابراین از آنجا که این پژوهش، هدف شناسایی میزان تاثیر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی کشور را دنبال می‌کند، می‌تواند گامی در جهت شناخت جدی‌تر ساختار اقتصاد ایران و بنابراین ارتقاء چارچوب‌های سیاستی تلقی شود.

۱-۴. کاربرد نتایج تحقیق

سرمایه اجتماعی مبتنی بر تشکیل شبکه‌ها بر پایه هنجارها و اعتماد متقابل، همکاری بین فردی را آسان می‌سازد و گسترش آن در بین شبکه‌ها و تعمیم آن به کل جامعه عامل مهمی برای عملکرد موفق اقتصاد در بلند مدت خواهد بود. بنابراین مساله مهم و قابل توجه برای رشد اقتصادی این است که اولاً شکل هنجارها مناسب تنظیم شود، ثانیاً سرمایه اجتماعی به عنوان یک دارایی یا عامل تولید در فرایند توسعه به گونه‌ای درست، شناسایی شود. این رویکرد علاوه بر آن که باید مبتنی بر اصول نظری باشد، در عمل نیز باید قابلیت اجرایی داشته باشد. لذا انتظار می‌رود نتایج این تحقیق به صورت اندازه‌گیری اثر آن بر رشد اقتصادی ایران و هم‌چنین اثر متقابل بین سه سرمایه (سرمایه فیزیکی، انسانی و اجتماعی)، از یک طرف بتواند سیاست‌گذاران اقتصادی را در جهت اصلاح سیاست‌های خود در انطباق با تحولات سرمایه اجتماعی یاری رساند و از طرف دیگر هشدارهای لازم را به